

ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋԵՆ

Օրուան Հայոց Պատրիարքը՝ Աբրահամ Երուսաղէմացի, մի քանի բարձրաստիճան հետեւորդներով կ'այցելէ աշխարհակալ Սալահաթինին. կը յայտնէ իր Ժողովուրդին Հաւատարմութիւնը, և ներկայացնելով Մուհամմէտի, Ալլիի և Օմարի Հրովարտակհաւատարմադրները՝ կը խնդրէ սոյն շնորհներուն և առանձնաշնորհումներուն սիրահաստատումը, և պաշտպանութիւնը իր Հօտին համար: Անպատի տալիս՝ Սալահաթին, կարդալէ ետք իր մարգարէին քանոն տեղակայներուն՝ (հալիֆա) Ալլիի և Օմարի հրովարտակները, կը երամայէ հրովարտակով մը հաստատել սոյն գրութիւնները և ինչ որ անոնք տուած էին, ինք եւս կը շնորհէ հայ միաբանութեան:

Չորս երկսիւնակ էջեր զբաղող այդ պատմական վաւերաթուղթէն կ'արտադրենք կարգ մը տեղան կէտեր, որոնք հիմ կը ծառայեն Հայ առղիւմահայ իրաւունքներուն և սեփականութեանց, և զանց կ'ընենք զանազան մանրամասնութիւններ: Ան կը սկսի այսպէս.

«Տրուած Մուգափէթի որդի Մալսեղտ-սինի կողմէ:

«Գոհութիւն Աստուծոյ՝ որ նուաստիս օնեով Ս. Քաղաքին (էլ Գուսո) դուռները բացաւ ու անոր տաճարները կուտերէ մարեր:

«Աղօթք և ողջոյն անոր՝ որ մարդկային աղցի խաղաղութեան համար զրկեցաւ, այն է Ապտուլլահի որդի Մուհամմէտ:

«Այս է գոր Մուհամմէտ գրեց և նոյնը Խաստատեց հօգր և փառաւորագոյն և հոյակապ Տաճարին իշխանը՝ Սուլթան Մալսեղտին:

«Մուհամմէտի հրամանին հպատակեցաւ նաեւ իսթապալի որդին Օմար՝ մեր տէրը: Ասոր հպատակօրէն յաջորդեց Ալաւ Թալէպի որդին Ալլի՝ մեր տէրը: Մեզ ալ հարկ է հնազանդիլ ու անոնց շաւղներուն հետեւիլ:

«Անոնք քրիստոնեայ ազգերու մէջէն որոշեցին հայոց ազգն ու անոր հաւատակից

Հապէշ, Ղպտի ու Ասորի քրիստոնեայ ազգերը՝ ըստ պահանջման հպատակութեան Աստուծոյ առաքեալին, որուն յաջորդաբար հպատակեցան իսթապալի որդին Օմար՝ մեր տէրը և Ալաւ Թալէպի որդին՝ Ալլի: Ու ներկայս գրուեցաւ թէ՛ յիշեալներուն և թէ՛ առհասարակ բոլոր ազգերուն համար, որոնք Աստուծոյ մեղի յանձնուեցան. հետեւորդներուն ու մերձաւորներուն, ծանօթներուն ու անձանքներուն համար գրուեցաւ ասիկա, իբրեւ ակնածական ուխտ և հանրահռչակ վճիռ ու իբրեւ կտակ աւանդելի յաջորդներու, որով երեսնք պիտի գայ անոնց արգարասիրութիւնը:

«Ասիկա վերապահեալ պարտականութիւն մըն է միւսլիմներուն, որոնք արժանապէս կատարել կը պարտին: Ու ո՛վ որ այստեղ արձանագրուածէն աւելին գործէ, անոր պարտնակած ուխտը անարգած կ'ըլլայ, և եթէ հաւատացեալներէն ու միւսլիմներէն մէկը ասոր հակառակի, Աստուծոյ առաքեալին հրամաններուն հակառակած կ'ըլլայ:

«Ասոր (Հրովարտակին բսել կ'ուզէ, Վ. Կ.) հաւան գտնուեցան իմ բոլոր աւագաւիս, ազնուականներս ու կենակիցներս և անոնց հետեւողները:

«Արդարեւ, ո՛վ որ ասոր հակառակի, թէ՛ միւսլիմ, թէ հաւատացեալ, թէ թագաւոր, թէ ուրիշ մէկը, անպատուած կ'ըլլայ աստուածային ուխտը, և պարտաւոր՝ դատաստանի ու արհաւիրեալ՝ իր պարտուց:

«Անոնք են հայոց ազգին տեղերը, Ս. Քաղաքէն ներսն ու դուրսը — Մար Եագուպ կոչուած մեծ եկեղեցին (Ս. Յակոբայ վանք), որ Ս. Քաղաքին հարաւ-արեւմտակողմէ՝ Սիոնի մօտ կը գտնուի, Ձիթնիի անունով ծանօթ եկեղեցին (Հրշտակապետ) և Քրիստոսի բանտ կոչուած եկեղեցին (Փրկչավանք), Բեթղեհէմի և Նապլուսի եկեղեցիները և Ս. Յարութեան ետին գտնուած տեղը (Լուսաւորիչ եկեղեցին), որուն մեծ հաւաք կ'ընծայեն իրենք և այն

տեղը, ուրիշ բոլոր իրենց կարծիքով՝ լոյս կ'իյլէ, որ է Մեծիայի գերեզմանը, մասն Գոգգոքայի վերին և ներքին մասը և՛ բուն տեղը (հաշվապայտին կանգնած տեղը), և Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, որոնց համար միւս քրիստոնեայ ազգերու կողմէ չըլլայ որ վեճ տեղի ունենայ:

«Այս տեղերը իրենց տուի, ինչպէս կանխաւ շնորհած էր Աստուծոյ առաքնալը, ես ալ ատոմէ մարդոջութեամբ եկեղեցիներով ու ազօրաստեղիներով ու կրօնաւորներու և ուխտաւորներու բնակարանով, ուր որ ալ գտնուին անոնք՝ քէ՛ լեռներու, քէ՛ ձորերու և քէ՛ այրերու մէջ...»:

«Ու այս հաւատարմագիրը անփոփոխ մնայ իմ ու ինծի յաջորդող եպիսկոպոսներու ու Մուկամէտի տոհմին ու բոլոր հաւատացեալներու և միւսլիմներու կողմէ՝ այժմ և մինչեւ աշխարհի կատարածն ու մինչեւ Տիրոջ երկիրը ժառանգելու ժամանակը ու ան է ժառանգողներու բարին:

«Ասոր վկայեցին ներկայ գտնուող միւսլիմ ու հաւատացեալ եղբայրները:

«Գրանցաւ Ռեճէպ ամառ Բաւմիճ և մեր մարգարէին Հիմրէթի հիմն իրարու ուր-տուն ու երբորդ տարին (1187-1188)։ Տէրը վախճանը խաղաղութեամբ աւարտէ» (Տ. Ս. էջ՝ 409-412)։

Երբ կշռենք այս հաւատարմագիրին լման տարողութիւնը, դժուար պիտի չըլլայ հաշուել այն հսկայ դերը, զոր կատարած է Ս. Յակոբայ օրուան միաբանութիւնը, ճշմարտանշաններու համար անապատի անգուսպ վազը, որ իր անցած ձորերը արեան գետակներու վերածելը էր և մարդկային կողմից տեղերով շինուած կամուրջներու վրայէն յառաջացուցած՝ իր մոլեգնած բանակները, և իր աշխարհակալական ծրագիրները դուրս հանելու համար կանգ առած չէր ոչ մէկ արգելքի առջեւ, և որուն միակ սրբութիւնը եղած էր միահեծան կայսրութիւն մը Նուպիայէն Միջագետք, Տաւրոսէն Պարսից ծոց։ Եւ անշուշտ Հայ միաբանութիւնը նախատեսած էր նոր պայմաններու էական պահանջը, և իր ճկունութեան, համոզելի լիցութեան, պատմական ապացոյցներու կարգին լայն բացած՝ իր զանձանակին դռները, ինքիւնքին պարտադրելով զոհողութիւն ու զրկանք, իրեն փոխանցուած պղծային ա-

ւանդը, դարերու ժառանգը յանձնելու համար իր յաջորդներուն:

Անշինի արարարարներն տարեգիրքը կ'աւանդէ թէ «Սայահէտտին կը սիրէր հայերը իրենց հաւատարմութեան համար, այդ պատճառաւ ան երուսաղէմի տիրապետելէ ետք՝ երբ Ս. Յարութեան Տաճարն ալ կ'ուզէ իւրացնել իրբեւ հասարակաց ստացած (ինչպէս բոլոր էին իսլամական եւ իւրացուցած Օմարի Մկրիթը և Լիւդեցիի Վերածած, Վ. Կ.), որ, ըստ միջազգային իրաւանց, յաղթականին բաժին կ'իյնար, Հայոց խնդրամբին զիջանելով՝ Հայոց կը վաճառէ գայն...»:

Հայ Սիրոյն անպամ մըն ալ կը փրկէր այդ համաքրիստոնէական ուխտատեղին, դատարկելով իր համուռ ջանքը, ուր չէր մտած ոչ մէկ լատին կամ յուն լուծալ։ Իսկ անդին՝ երուսաղէմէն արտաքսուած լատիններ երբ իրենց երեսին փակուած կը դռնէին հոս ու հոն մնացած խաչակիր ամբողջերու դռները, կը դիմէին Հայոց, և անոնց մօտ կը դռնէին հայու աւանդական ասպնջակաւորութիւնն ու քրիստոնէական անխաբարական ոգին։ Ինչպէս կը յիշուի, Ս. Երկրի բունագուրդ լատիններէն հազարաւորներ ապաստան դառնալէ ետք կ'իլիկեան դարպասներէն ներս, և սակայն անոնք եղան երախտամոռաց օտարականներ և տեղ տեղ ստանձնեցին հինգերորդ զորաստիճի տխուր դերն և փութացուցին, և թէ չդարձեցին, Հայական Կիլիկիոյ դահուսն անկումը, վերջին կամբողակը Արեւմտեան քրիստոնէութեան:

Սայահէտտինի յաղթանակը կրկին կը ցնցէ եւրոպայի դահուրը։ Անդրիոյ Ռիչըրտ, Ֆրանսայի Ֆրիլիք Բ. և Գերմանիոյ Ֆրիտերիք Իսլաւիկները կ'ուխտեն խաչ կրել:

Ֆրետերիքը կայսրը հսկայ բանակով մը ճամբայ կ'ելլէ 1189-ին։ Դժոխակ պայմաններով կը կտրէ կիլիկիական եւրոպան, Պարսիսները, կ'անցնի Հելլեոպոլիտոսը և ճեղքելով սիւնուկեան պատնէշները՝ կը հասնի Կիլիկիոյ օրհնարքի սահմանները, ուր կը գտնէ Լեւոն արքային և Կիլիկահայութեան եղբայրական ձեռքը։ Կայսրը արկածով մը կ'ըլլայ զետամոյն։ Տեւտոն բանակը, Սուլայի դուքս Ֆրետերիքի առաջնորդութեամբ կը շարունակէ իր ճամբան, բայց հարիւր հազարոց բանակէն միայն 5000

ապրիլին կը մտնեն Պաղեստին: Իսկ Ֆրանսայի Ֆիլիպին և Անգլիոյ Րիչըրտին բանակները 1190-ի զարնան կը հասնին Պաղեստինի ծովափները, կը պաշարեն Պողոմ մայիսը, և երկուք մաքառումներէ վերջ, ղոհելով 50,000 հոգի, Սալահէտտինէն կը կորցնեն զայն:

Ֆրանսայի Ֆիլիպի՝ հիւծած՝ կը վերադառնայ իր զահը, իսկ Անգլիոյ Րիչըրտը, քանիցս կը փորձէ իր զէնքի բախտը և Երուսաղէմը աղատագրելէ յուսահատ՝ 1192-ին կը վերադառնայ Անգլիա, փակելով երբորդ խաչակրութեան դատարկ էջերը:

Անապատի տախիճը՝ Սալահէտտին, 1193-ին կը մեռնի: Նորահաստատ կայսրութիւնը կը սկսի քայքայուիլ. Իսլամտենէ վճռաւորներ բաժան բաժան կ'ընեն անոր կայսրութիւնը:

Միջին Արեւելեան այս տկարութիւնները նոր յոյսեր կը ներշնչեն Եւրոպայի խաչապաշտներուն. կը կազմուի չորբորդ խաչակրութիւնը:

Խաչակրաց բանակը, հրամանատարութեամբ Գերմանիոյ Հենրիկոս կայսեր կը գլխի Պաղեստին, ծովու և ցամաքի ճամբով: Յամաքային արշաւախումբը Պաղեստին հասնելուն՝ առանց սպասելու ծովային խումբին (փառապասկը խելու հեռակարով անշուշտ), կը նետուի կռուադաշտ և կը պարտուի չարաշար: Գիշ վերջ կը հասնի ծովային արշաւախումբը և արհմալի բախումներէ վերջ, մեծամեծ զոհողութիւններու պէտքով, նախ՝ կ'անդամալուծէ Սուլթանին բանակը, ապա՛յն ի վերջո՝՝ ճակատադրական պարտութիւն մը չորբորդ խաչակրութեան կը վերապահէ տիրուր վախճան մը:

Այս Թուրքոսիին մէջ, Գերմանիոյ Հենրիկոս Զ. կայսրը կը յիշէ իր արկածաշար հօր՝ Ֆրեդերիկ կայսեր խոստումը՝ շայոց Լեւոն Արքային և Լեւոնին կը զրկէ Թաղաւորական ազամանդակուութեայ մը: Կիրիլիոյ Լեւոն Արքան, 1198-ին, Ս. Մննդեան օրը, Տարսուսի Ս. Ստփա մայր եկեղեցիի կամարներուն տակ քագաւոր կ'օծուի ամհախընթաց շուքով: Օծման փառահեղ համդիսութեանց ներկայ կ'ըլլան Երուսաղէմի Հայոց Միմաս Պատրիարքը, Լատին և Յայն ուսուցանիմ, իշխաններ, գորավարներ, ե-

պիսկապոսներ, մեծատուններ, ծովածաւաքագութիւն և կը վերապնդեն Բագրատունեաց և Անիի հիմ յիշատակները:

Իննովկենտհաւոս Գ. պապին նախաձեռնութեամբ կը կազմուի հինգերորդ խաչակրութիւնը, կազմուած առաւելապէս լատին ցեղերէ: Արշաւախումբը ճամբան, 1202-ին, կը խլէ հունգարական Ջարա քաղաքը, և 1204-ին Պոլիս հասնելուն՝ կը դրաւ Բիւզանդիոնի դահլը, հոն բազմեցնելով Ֆյախարիոյ Պոստոնի դուքսը, Պոլիսը չիփթելով Պաղեստինի հետ, մեքաւորը նախագասնելով հեռաւորէն. ի՛նչ հեղեանք: Բայց մատանբաժ խաչակրութեան այս ձախող փորձերը կը մատթարացնեն Ս. Երկրի քամախտ քրիստոնեաներուն կեանքը. ան նախորիցաց պեղմուններու կ'ենթարկուին Տնօրինական Սրբավայրերը. ուխտաւորներու երթեւեկութիւնը կը դառնայ նահատակութիւն. Երուսաղէմէ դուրս եղած սրբաւայրերը կը մնան անհատներու քահանայութեան ենթակայ, տեղ տեղ անոնք կը դառնան տաճիկ մեծամեծներու շահաստան, հարիւրաւոր ուխտավայրեր հիմնադրուած կ'ըլլան ու կը վերածուին վարուցանքի դաշտերու, նիւթական միջոցներէ զուրկ հողեւորականութիւնը տեղ տեղ աւարկայ կը դառնայ տաճիկի ծաղրանքին և կարօտ՝ անոր շնորհքին ու սղորմութեան: Եղբայրսոս-Ասորիքի Սուլթան Մելիք Ատիլ, Երուսաղէմ գալով կը կործանէ քաղաքին պարիսպները, կը քանդէ կարգ մը սրբավայրեր և կ'արգիլէ ուխտաւորներու Պաղեստին մուտքը, անհամարակիր տարրերուն թիւը չտուաւորացնելու տալով:

Հունգարիոյ Անդրէաս Թագաւորը, Ռոնինոս Գ. պապին թելադրութեամբ կը կազմէ վեցերորդ խաչակրութիւնը: Անդրէասի Հունգար, Պաւարիացի և Աւստրիացի հսկայ բանակը կը հասնի Կիպրոս, հոն կ'անցընէ ձմեռը և իրեն կ'միանան ուրիշ զորասիւններ:

ՎԱՀՂԱՄ ԿԵՕԳՃԵԱՆ

(Շար. 3)